

JAROSŁAW MATYSIAK*

PAN Archiwum w Warszawie Oddział w Poznaniu 1956–2021

– historia, zasoby i znaczenie
dla badań nad dziejami nauki polskiej

Archiwum Polskiej Akademii Nauk (od 2011 r. Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie) utworzono 1 grudnia 1953 r. na podstawie Uchwały nr 167/53 Sekretariatu Naukowego Prezydium PAN w celu gromadzenia, przechowywania, zabezpieczania, udostępniania spuścizn naukowców i materiałów archiwalnych wytworzonych przez instytucje Polskiej Akademii Nauk, w szczególności przez instytuty naukowe PAN. Integralną częścią tej zasłużonej dla gromadzenia materialnych świadectw dziejów nauki polskiej instytucji jest poznański Oddział Archiwum Polskiej Akademii Nauk.

PAN Archiwum w Warszawie Oddział w Poznaniu powołano w maju 1956 r., choć pierwszy etap jego organizacji rozpoczął się już w październiku 1955 r., kiedy to w ramach prac zleconych rozpoczęto wstępną inwentaryzację zespołów zawierających materiały do dziejów nauki polskiej, rozproszone po różnych zbiorach Poznania i Wielkopolski. Prowadził ją ówczesny doc. dr Kazimierz Ślaski – pierwszy kierownik Oddziału. Placówkę utworzono w celu gromadzenia i udostępniania materiałów źródłowych do dziejów nauki z terenu Wielkopolski, Ziemi Lubuskiej i Pomorza Zachodniego¹.

Pierwszą siedzibą archiwum był gmach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W początkowym etapie istnienia placówki jej działalność polegała głównie na prowadzeniu kwerend rejestrujących archiwalia do dziejów nauki i techniki polskiej na zachodzie kraju. W tym celu na przełomie maja i czerwca 1956 r. kierownik Oddziału wraz z dyrektorem Archiwum PAN prof. Zygmuntem Kolankowskim udali się w objazd badawczy, zapoznając się z zawartością kolekcji archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych o proweniencji zarówno państwowej, jak i społecznej, kościelnej czy prywatnej, a także

* Dr Jarosław Matysiak (jarekm@man.poznan.pl), PAN Archiwum w Warszawie Oddział w Poznaniu

¹ R.W. Wołoszyński, *Zadania i prace Archiwum Polskiej Akademii Nauk*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” (dalej BAPAN) 1959, nr 1, s. 10; *Z pomocą naukowcom*, „Głos Wielkopolski”, nr 276, 17 XI 1956, s. 4; (st) *Oddział Archiwum PAN działa w Poznaniu*, „Gazeta Poznańska”, nr 97, 25 IV 1958, s. 4.

nawiązując liczne kontakty z działaczami kultury². W styczniu 1958 r. Oddział otrzymał lokal w budynku Biblioteki Kórnickiej PAN w Pałacu Działyńskich przy Starym Rynku w Poznaniu.

Nowo powstałe archiwum aktywnie włączyło się w życie naukowe Poznania, systematycznie budując swój prestiż wśród miejscowych instytucji naukowych i archiwalnych. Różnorodne formy współpracy naukowej, organizacyjnej oraz interpersonalnej ułatwiały proces gromadzenia archiwaliów.

Z końcem grudnia 1963 r. doc. Kazimierz Ślaski objął stanowisko w Zakładzie Historii Pomorza Instytutu Historii PAN, a nowym kierownikiem placówki w styczniu 1964 r. został dr Jan Szajbel. Za jego kadencji zaczęto prowadzić nadzór archiwalny nad archiwami i składnicami akt we wszystkich placówkach PAN na terenie Poznania i Wielkopolski. W 1964 r. archiwum – w celu uzupełnienia własnych zbiorów – rozpoczęło mikrofilmowanie archiwaliów, które wchodziły w zakres jego zainteresowań i były przechowywane w instytucjach naukowych i kulturalnych³.

W lutym 1972 r. obowiązki kierownika objęła dr Anna Marciniak. Nowa kierownik, pracująca w archiwum od kwietnia 1962 r., szczególny nacisk położyła na gromadzenie spuścizny po uczonych oraz na polepszenie warunków lokalowych, zwłaszcza poszerzenie powierzchni magazynowej. Nie zaniedbywała również nadzoru nad narastającym zasobem archiwalnym w placówkach PAN w Poznaniu i regionie. Systematyczny napływ archiwaliów spowodował, że lokal w Pałacu Działyńskich stał się za mały, a pozyskanie dodatkowych pomieszczeń było niemożliwe. W kwietniu 1974 r., na życzenie władz miejskich, archiwum wraz z innymi placówkami humanistycznymi PAN musiało opuścić Pałac Działyńskich, który planowano przeznaczyć na siedzibę Instytutu Zachodniego. Dzięki poparciu Prezydium Oddziału PAN w Poznaniu, a zwłaszcza jego ówczesnego prezesa prof. Gerarda Labudy, archiwum otrzymało lokal w gmachu PTPN, gdzie mieści się do chwili obecnej. W lipcu 2006 r. dr Anna Marciniak przeszła na emeryturę i obowiązki kierownika placówki we wrześniu tegoż roku przejął autor niniejszego artykułu.

Statutowa działalność Oddziału – podobnie jak całego Archiwum PAN – koncentruje się na przejmowaniu dokumentacji naukowej, kancelaryjnej i osobowo-płacowej wytworzonej w toku działalności placówek Polskiej Akademii Nauk, nadzoru nad archiwami zakładowymi tychże, gromadzeniu akt towarzystw i innych instytucji naukowych niezwiązanych organizacyjnie z PAN oraz pozyskiwaniu i opracowaniu spuścizny po uczo-

² K. Ślaski, *Ziemia Lubuska i Pomorze Zachodnie w pracach archiwistów*, „Przegląd Zachodni” 1958, t. 2 (3–4), s. 178–179; A. Marciniak, *Dwadzieścia lat pracy Oddziału Poznańskiego Archiwum PAN 1956–1976*, BAPAN, 1976, nr 19, s. 5–20.

³ Archiwum posiada zbiór mikrofilmów liczący 770 szpul, zawierających materiały źródłowe znajdujące się w archiwach i bibliotekach polskich.

nych. Z czasem zaczęto gromadzić spuścizny po ludziach niezwiązanych zawodowo i naukowo z PAN.

Materiały archiwalne grupowane są w trzech Działach: Dział I tworzą akta towarzystw oraz instytucji naukowych niezwiązanych organizacyjnie z PAN. W Dziale II znajdują się zespoły akt wytworzonych przez Polską Akademię Nauk, jej władze, jednostki administracyjne, placówki naukowe oraz redakcje i towarzystwa naukowe dotowane przez PAN. Dział III obejmuje spuścizny.

Specyfiką poznańskiego Oddziału Archiwum PAN są materiały Działu III. Spuścizny pozyskiwane poprzez zakupy⁴, dary i depozyty stanowią obecnie główny trzon zbiorów archiwalnych. „Słowo spuścizna jest dosłownie tłumaczone z języka niemieckiego Nachlass i oznacza «całość przekazanych archiwaliów» (np. dzieła, listy, dokumenty osobiste, które dotyczą jakiejś osoby i pochodzą z jednego źródła). Spuścizna powstaje często niezależnie od osoby, która ją wytwarza, rodzi się samoistnie. Jej powstanie narzuca życie i charakter danej osoby, dokumentacja reprezentuje głównie kierunki pracy, zainteresowań naukowych oraz prywatnej aktywności. Każdy żyjący tworzy poprzez całą mozaikę stosunków z ludźmi oraz instytucjami, organizacjami i urzędami mniej lub bardziej świadome archiwum osobiste. Można powiedzieć, że im ciekawszy człowiek, tym ciekawsza jego spuścizna. W spuściznie mogą znajdować się obszerne fragmenty bądź wręcz całość zainteresowań kolekcjonerskich, jeśli takowe uczonego posiada. Spuścizny wytwarza człowiek, firma, stowarzyszenie. Może ona oznaczać także całość aktywów i pasywów majątku danej osoby.”⁵

Jak już wyżej wspomniano, spuścizny pozyskuje się głównie poprzez dary i depozyty. Pierwsze materiały archiwalne, jakie trafiły do archiwum, to były właśnie spuścizny. W kwietniu 1957 r. przyjęto maszynopisy prac prof. Zygmunta Wojciechowskiego (1900–1955), współorganizatora i dyrektora Instytutu Zachodniego⁶. W październiku tegoż roku sfinalizowano pierwszy zakup spuścizny; były to materiały po Antonim Wróblewskim (1881–1944), botaniku i dendrologu, dyrektorze ogrodów w Kórniku, należących do Fundacji „Zakłady Kórnickie”⁷. Z czasem spuścizn zakupionych lub ofiarowanych zaczęło stopniowo przybywać.

⁴ Od 1990 r. z powodu ograniczonych środków budżetowych zakupy spuścizn i pojedynczych dokumentów stanowią pojedyncze przypadki.

⁵ H. Krajewska, *Rola Archiwum PAN w pozyskiwaniu spuścizn*, [w:] *Spuścizny w zbiorach poznańskich archiwów i bibliotek*, pod red. H. Krajewskiej, J. Malinowskiego, J. Matysiaka, Poznań 2011, s. 10.

⁶ M. Boksa, *Materiały Zygmunta Wojciechowskiego (1900–1955)*, inwentarz, sygn. P. III-8.

⁷ J. Szajbel, *Materiały Antoniego Wróblewskiego w Archiwum Polskiej Akademii Nauk – Oddział w Poznaniu*, BAPAN, 1963, nr 6, s. 80–127, sygn. P. III-9.

Z archiwum kontaktują się pracownicy naukowcy lub ich rodziny z propozycją kupna bądź też przekazania w darze lub w depozyt materiałów archiwalnych. Niebagatelną rolę w procesie pozyskiwania spuścizn odgrywa także opinia o wiarygodności instytucji. Zdarza się, że ofiarodawcy życzą sobie, aby część spuścizny była zastrzeżona przez pewien czas, lub też zostaną każdorazowo poinformowani o zamiarze kwerendy w przekazanych przez nich materiałach. Zdarza się, że autorzy spuścizn zapisują swoje papiery prywatne w testamencie, ale są to pojedyncze sytuacje.

Z inicjatywą pozyskania danej spuścizny wychodzą również pracownicy archiwum. „Pozyskiwanie materiałów prywatnych ilustrujących warsztat pracy pozwalającej prześledzić rodzenie się i rozwój pomysłów badawczych, a także materiałów o charakterze biograficznym – wymaga indywidualnych starań i aktywnej polityki pozyskiwania zbiorów”⁸. W wielu przypadkach pozyskanie archiwum określonej osoby poprzedzone jest wieloletnimi i żmudnymi negocjacjami, prowadzonymi przez pracowników archiwum.

Zazwyczaj uczeni niechętnie rozstają się ze swoją spuścizną, szczególnie z materiałami działalności naukowej i materiałami warsztatowymi, z których korzystają w toku swojej działalności badawczej, choć zdarzają się przypadki, kiedy systematycznie przekazują do archiwum fragmenty archiwum osobistego. Tak uczynił prof. Stanisław Helsztyński (1891–1986) – historyk literatury polskiej i angielskiej, filolog klasyczny, który już od lat sześćdziesiątych XX w. systematycznie deponował w poznańskim Oddziale Archiwum swoje archiwalia⁹. W ten sposób archiwum otrzymało m.in. materiały Stanisławy Przybyszewskiej (1901–1935) – dramatopisarki i powieściopisarki, córki Stanisława Przybyszewskiego, które następnie zostały wyodrębnione z materiałów prof. Helsztyńskiego i uporządkowane w ramach odrębnego zespołu¹⁰. Swoje materiały naukowe za życia przekazywał także prawnik, prof. Karol Marian Pospieszalski (1909–2007)¹¹. Jednak olbrzymia większość papierów prywatnych, które trafiły do poznańskiego Oddziału, została przekazana już po śmierci twórcy spuścizny.

Niektóre materiały trafiły do archiwum w niecodziennych okolicznościach. Pięknie zachowany album Bernarda Masseya (1884–1960), profesora kontraktowego Uniwersytetu Poznańskiego i honorowego wicekonsula Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej w Poznaniu w okresie międzywojennym, przedstawiający zespół dworski w Chybach koło Poznania, gdzie mieszkał, okoliczną przyrodę, oraz

⁸ H. Krajewska, *Rola Archiwum PAN...*, s. 11.

⁹ Materiały Stanisława Helsztyńskiego (1891–1986), spis, sygn. P. III-52.

¹⁰ E. Ruta-Solarska, *Materiały Stanisławy Przybyszewskiej (1901–1935)*, BAPAN, 2000, nr 41, s. 77–94, sygn. P. III-52 A.

¹¹ Materiały Karola M. Pospieszalskiego (1909–2007), spis, sygn. P. III-112.

życie codzienne wicekonsula i jego rodziny, znalazł na śmietniku i przekazał zaprzyjaźniony z instytucją czytelnik¹². Inny czytelnik zakupił na pchlim targu i przekazał w darze do archiwum materiały dotyczące muzykologa Mieczysława Makowskiego¹³.

Po dopełnieniu wszelkich niezbędnych formalności spuścizny są porządkowane wg *Wytycznych opracowania spuścizn archiwalnych po uczonych*, które w precyzyjny sposób objaśniają kolejne etapy porządkowania materiałów archiwalnych¹⁴. Każda spuścizna w zależności od rodzaju dokumentacji jest dzielona na kilka działów: materiały twórczości naukowej, materiały działalności naukowo-organizacyjnej, zawodowej, politycznej, społecznej, materiały biograficzne, korespondencja wychodząca i wpływająca, materiały rodzinne i obce, materiały o twórcy spuścizny, załączniki, druki.

Efektom prac porządkowo-inwentaryzacyjnych jest inwentarz zawierający obszerny wstęp, na który składa się życiorys twórcy/twórczyni spuścizny, informacja o sposobie jej pozyskania, omówienie ciekawszych partii materiałów, ilość jednostek archiwalnych i metraż zespołu. Jaką formę ostatecznie przyjmie porządkowany zespół, i z ilu działów będzie się składać inwentarz, zależy od rodzajów materiałów znajdujących się w danej spuściznie. Gotowe inwentarze umieszczane są na stronie internetowej poznańskiego archiwum, z którymi mogą zapoznać się osoby zainteresowane kwerendą archiwalną. Gwoli ścisłości dodać trzeba, że uporządkowanej spuścizny nie należy traktować jako zespołu zamkniętego. Zdarza się, że już opracowane inwentarze są uzupełniane o kolejne materiały archiwalne, np. przekazane przez rodzinę lub dołączone z innych zespołów.

Część inwentarzy przechowywanych w poznańskim zasobie opublikowana jest w „Biuletynie Archiwum Polskiej Akademii Nauk” ukazującym się od 1959 r.¹⁵

Nie sposób przedstawić wszystkich spuścizn przechowywanych w zasobie poznańskiego Oddziału PAN Archiwum w Warszawie. Najliczniejsze i najobszerniejsze są spuścizny humanistów, m. in. archeologów: Józefa Kostrzewskiego (1885–1969)¹⁶, jego syna

¹² Materiały Bernarda Massey (1884–1960), album, sygn. P. III-158.

¹³ J. Matysiak, *Materiały Mieczysława Makowskiego (1933–2014)*, inwentarz, sygn. P. III-168. Zob. też M. Boksa, J. Matysiak, *Anglik w Chybach. Dwór profesora Bernarda Massey w obiektywie fotografa*, „Kronika Wielkopolski” 2018, nr 2, s. 85–94.

¹⁴ *Wytyczne opracowania spuścizn archiwalnych po uczonych*, opracowali H. Dymnicka-Wołoszyńska i Z. Kolankowski przy udziale S. Chankowskiego, J.A. Igielskiego, J. Mizikowskiego i E. Sztraj, Warszawa 1990.

¹⁵ Dotychczas ukazało się 61 „Biuletynów”, w których, oprócz opublikowanych inwentarzy, znajdują się także artykuły pracowników archiwum oparte na zbiorach archiwalnych oraz sprawozdania z działalności instytucji.

¹⁶ A. Prinke, *Materiały Józefa Kostrzewskiego (1885–1969)*, inwentarz w opracowaniu, sygn. P. III-51.

Bogdana Kostrzewskiego (1915–1971)¹⁷, Wojciecha Kóćki (1911–1965)¹⁸; archiwistów Kazimierza Kaczmarczyka (1878–1966)¹⁹ i Jana Szajbla (1926–1973)²⁰; historyków: Bronisława Dembińskiego (1858–1939)²¹, Zdzisława Grota (1903–1984)²², Witolda Jakóbczyka (1909–1986)²³, Henryka Łowmiańskiego (1898–1984)²⁴, Kazimierza Tymienieckiego (1887–1968)²⁵ i wspomnianego już Zygmunta Wojciechowskiego; prawników: Tadeusza Cypriana (1898–1979)²⁶, Wiesława Daszkiewicza (1927–2013)²⁷, Antoniego Peretiatkowicza (1884–1956)²⁸, Bohdana Winiarskiego (1884–1969)²⁹ i Zygmunta Ziemińskiego (1920–1996)³⁰.

W archiwum przechowywane są także materiały wybitnych filologów: Romana Pollaka (1886–1972)³¹, Stefana Vrtela-Wierczyńskiego (1886–1963)³², Michała Witkowskiego (1927–1996)³³, Jana Wikarjaka (1914–1983)³⁴ i Jerzego Ziomka (1926–1990)³⁵.

¹⁷ Materiały Bogdana Kostrzewskiego (1915–1971), spis, sygn. P. III-50.

¹⁸ J. Matysiak, E. Przylepa, *Materiały Wojciecha Kóćki (1911–1965)*, inwentarz, sygn. P. III-101.

¹⁹ A. Marciniak, J. Matysiak, *Materiały Kazimierza Kaczmarczyka (1878–1966)*, BAPAN, 2019, nr 60, s. 8–79, sygn. P. III-35.

²⁰ J. Matysiak, M. Woźnica, *Materiały Jana Szajbla (1926–1973)*, inwentarz, sygn. P. III-54.

²¹ K. Dopierała, *Materiały Bronisława Dembińskiego*, BAPAN, 1972, nr 15, s. 11–71, sygn. P. III-34.

²² Materiały Zdzisława Grota (1903–1984), spis, sygn. P. III-77.

²³ R. Dąbrowski, *Materiały Witolda Jakóbczyka*, BAPAN, 2007, nr 48, s. 70–109, sygn. P. III-78.

²⁴ M. Boksa, *Materiały Henryka Łowmiańskiego (1898–1984)*, inwentarz w opracowaniu, sygn. P. III-96.

²⁵ Materiały Kazimierza Tymienieckiego (1887–1968), spis, sygn. P. III-40.

²⁶ P. Dembiński, J. Matysiak, *Materiały Tadeusza Cypriana (1898–1979)*, BAPAN, 2007, nr 48, s. 26–69, sygn. P. III-68.

²⁷ J. Matysiak, P. Dąbrowski, *Materiały Wiesława Daszkiewicza (1927–2013)*, inwentarz, sygn. P. III-164.

²⁸ A. Marciniak, *Materiały Antoniego Peretiatkowicza*, BAPAN, 1971, Nr 14, s. 27–66.

²⁹ J. Matysiak, *Materiały Bohdana Winiarskiego (1884–1969)*, tamże, 2020, nr 61, s. 36–97, sygn. P. III-99.

³⁰ J. Matysiak, J. Malinowski, P. Dąbrowski, Z. Jernaś, *Materiały Zygmunta Ziemińskiego (1920–1996)*, inwentarz, sygn. P. III-120.

³¹ J. Malinowski, *Materiały Romana Pollaka (1886–1972)*, inwentarz w opracowaniu, sygn. P. III-63.

³² Materiały Stefana Vrtela-Wierczyńskiego, spis, sygn. P. III-32.

³³ Materiały Michała Witkowskiego (1927–1996), sygn. P. III-123.

³⁴ J. Matysiak, J. Świdzińska, *Materiały Jana Wikarjaka (1914–1983)*, inwentarz, sygn. P. III-73.

³⁵ J. Matysiak, Z. Jernaś, M. Błaszczuk, *Materiały Jerzego Ziomka (1926–1990)*, inwentarz, sygn. P. III-95.

Kilkanaście spuścizn, to materiały uczonych reprezentujących szeroko pojęte nauki rolnicze: Felicjana Dembińskiego (1901–1981)³⁶, Zygmunta Moczarskiego (1876–1957)³⁷, Bronisława Niklewskiego (1870–1961)³⁸, Wiktora Schramma (1885–1958)³⁹, Feliksa Terlikowskiego (1885–1951)⁴⁰ i Tadeusza Vetulaniego (1897–1952)⁴¹.

Z dziedziny nauk ścisłych na uwagę zasługuje spuścizna astronoma Józefa Witkowskiego (1892–1976)⁴², matematyków: Stanisława Knapowskiego (1931–1967)⁴³, Juliana Musielaka (1928–2020)⁴⁴ i Władysława Orlicza (1903–1990)⁴⁵.

Nauki medyczne są reprezentowane m.in. przez archiwalia Franciszka Chłapowskiego (1846–1923)⁴⁶, balneologa Józefa Jankowiaka (1904–1984)⁴⁷, radiologa Tadeusza Rudnickiego (1922–1995)⁴⁸, ginekologa Heliodora Święcickiego (1854–1923)⁴⁹, Adama Wrzoska (1875–1965)⁵⁰ i bakterjologa Józefa Wizy (1905–1976)⁵¹.

Cenne materiały do dziejów ochrony przyrody w Wielkopolsce i w Polsce znajdują się w spuściznach botaników: Zygmunta Czubińskiego (1912–1967)⁵², Heleny Szafran (1888–1969)⁵³ i Adama Wodziczki (1887–1948)⁵⁴.

³⁶ Materiały Felicjana Dembińskiego (1901–1981), spis, sygn. P. III-71.

³⁷ Z. Wardęska, *Materiały Zygmunta Moczarskiego*, BAPAN, 1964, Nr 7, s. 71–93, sygn. P. III-16.

³⁸ M. Adamczewska-Jackowiak, *Materiały Bronisława Niklewskiego*, tamże, 1979, nr 22, s. 107–144, sygn. P. III-17.

³⁹ A. Marciniak, *Materiały Wiktora Schramma*, tamże, 1967, nr 10, s. 20–106, sygn. P. III-22.

⁴⁰ M. Adamczewska, *Materiały Feliksa Kazimierza Terlikowskiego*, tamże, 1973, nr 16, s. 100–125, sygn. P. III-6.

⁴¹ J. Matysiak, *Materiały Tadeusza Vetulaniego (1897–1952)*, tamże, 2000, nr 60, s. 80–123, sygn. P. III-47.

⁴² Materiały Józefa Witkowskiego (1892–1976), sygn. P. III-90.

⁴³ J. Matysiak, *Materiały Stanisława Knapowskiego (1931–1967)*, inwentarz, sygn. P. III-56.

⁴⁴ J. Matysiak, P. Dąbrowski, *Materiały Juliana Musielaka (1928–2020)*, inwen., sygn. P. III-156.

⁴⁵ J. Matysiak, *Materiały Władysława Orlicza (1903–1990)*, inwentarz, sygn. P. III-91.

⁴⁶ J. Matysiak, *Materiały Franciszka Chłapowskiego (1846–1923)*, inwentarz, sygn. P. III-60.

⁴⁷ Materiały Józefa Jankowiaka (1904–1984), spis, sygn. P. III-84.

⁴⁸ J. Matysiak, K. Banaś, *Materiały Tadeusza Rudnickiego (1922–1995)*, inwentarz, sygn. P. III-113.

⁴⁹ J. Matysiak, *Materiały Heliodora Święcickiego (1854–1923)*, tamże, 2015, nr 56, s. 10–25, sygn. P. III-85.

⁵⁰ J. Matysiak, J. Malinowski, *Materiały Adama Wrzoska (1875–1965)*, inwentarz, sygn. P. III-70.

⁵¹ J. Matysiak, K. Banaś, *Materiały Józefa Wizy (1905–1976)*, inwentarz, sygn. P. III-115.

⁵² J. Matysiak, *Materiały Zygmunta Czubińskiego (1912–1967)*, inwentarz, sygn. P. III-103.

⁵³ J. Matysiak, J. Malinowski, *Materiały Heleny Szafran (1888–1969)*, inwentarz, sygn. P. III-38.

⁵⁴ P. Dembiński, J. Matysiak, *Materiały Adama Wodziczki (1887–1948)*, BAPAN, 2007, nr 48, s. 172–204, sygn. P. III-7.

Archiwum przechowuje między innymi spuścizny ośmiu rektorów Uniwersytetu Poznańskiego i Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza oraz spuścizny ośmiu prezesów Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk⁵⁵.

Zbiory Archiwum PAN w Poznaniu zawierają bogatą dokumentację do dziejów nauki w Poznaniu i w kraju. Dotyczą one tak placówek naukowych, w tym pracowni, redakcji i niektórych instytutów PAN, uniwersytetu oraz wielu poznańskich uczelni, jak i biografii poszczególnych uczonych, zwłaszcza tych związanych z Poznaniem i Wielkopolską.

Ponieważ wielu z nich udzielało się w rozmaitych towarzystwach naukowych, organizacjach politycznych i społecznych, w ich spuściznach znajdziemy materiały dokumentujące historię Polski czy też dzieje różnych instytucji, które wspierały polską naukę. Wielu z nich współpracowało lub korespondowało z przedstawicielami nauki i instytucjami zagranicznymi, stąd też w archiwum znajdują się źródła do dziejów nauki w jej szerszym, międzynarodowym spektrum⁵⁶.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że w wielu spuściznach znajdują się dokumenty pochodzenia kancelaryjnego bądź akta dotyczące działalności konkretnej instytucji naukowej lub wyższej uczelni. „Uczeni, którzy sprawowali różne funkcje, byli rektorami, dziekanami, kierownikami kadr, politykami, ministrami etc., przechowali w swoich spuściznach wiele dokumentów z czasów działalności publicznej. Jeżeli takie materiały wejdą w obieg naukowy, ich wartość staje się ogromna”⁵⁷. Przykładem takiej spuścizny są materiały wspomnianego już wyżej prof. Heliodora Świącickiego, współtwórcy i pierwszego rektora Uniwersytetu Poznańskiego. Archiwalia znajdujące się w tym zespole, a dotyczące organizacji i początków działalności Uniwersytetu, są cennym materiałem źródłowym.

Inną spuścizną, będącą prawdziwą kopalnią informacji na temat UP, są materiały prof. Adama Wrzoska, lekarza, historyka medycyny, antropologa, współzałożyciela i pierwszego dziekana Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego. W zespole tym znajdują się m. in. materiały dotyczące organizacji i działalności Wydziału Lekarskiego UP z lat 1919–1939. Na szczególną uwagę zasługuje korespondencja wpływająca od najbliższego współpracownika, współzałożyciela i pierwszego rektora UP prof. Heliodora Świącickiego. Jest to około 200 listów, kartek pocztowych i telegramów z lat 1903–1923, w których Świącicki omawiał wiele spraw związanych z organizacją i działalnością Uniwersytetu Poznańskiego. Korespondencja ta, będąca cennym źródłem do

⁵⁵ Pełen wykaz zespołów archiwalnych przechowywanych w poznańskim Oddziale Archiwum PAN znajduje się na stronie internetowej placówki – www.archpan.poznan.pl.

⁵⁶ J. Matysiak, *Współpraca Poznańskiego Oddziału Archiwum Polskiej Akademii Nauk z Poznańskim Towarzystwem Przyjaciół Nauk*, „Kronika Miasta Poznania” 2017, nr 1, *PTPN 1857–2017*, s. 159.

⁵⁷ H. Krajewska, *Rola Archiwum PAN...*, s. 13.

dziejów Alma Mater Posnaniensis, nadal czeka na krytyczne opracowanie. Nie mniej interesującymi archiwaliaми są materiały dotyczące Wydziału Lekarskiego tajnego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich z okresu II wojny światowej.

Z kolei w spuściznach pierwszych rektorów po wznowieniu działalności Uniwersytetu Poznańskiego po przerwie spowodowanej wojną i okupacją niemiecką – lekarza i biochemika Stefana Dąbrowskiego (1877–1947) oraz psychologa Stefana Błachowskiego (1889–1962) – znajdują się interesujące materiały dotyczące m.in. odbudowy uczelni ze zniszczeń wojennych⁵⁸.

Na osobne omówienie zasługują spuścizny wspomnianego już Stefana Vrtela-Wierczyńskiego oraz jego córki Zofii Grodeckiej (1926–2020), żołnierza Armii Krajowej, uczestniczki Powstania Warszawskiego. W pierwszym zespole, obok bogatej dokumentacji dotyczącej działalności naukowej, znajduje się unikalna pamiątka będąca symbolem okrucieństwa wojny – butelka zawierająca popioły zbiorów raperswilekich spalonych przez Niemców pod koniec Powstania Warszawskiego. Z kolei w spuściznie córki znajdują się m.in. pamiątki związane z powstaniem – pakiet sanitarny, zdobyczny niemiecki zegarek i sztylet oficerski oraz fragment pocisku, którym mjr Zofia Grodecka została ciężko ranna w głowę w sierpniu 1944 r.⁵⁹

Historyków badających działalność Polskiego Czerwonego Krzyża w latach II wojny światowej powinna zainteresować spuścizna prof. Tadeusza Vetulaniego, biologa i zootechnika, badacza konika polskiego, inicjatora prac hodowlanych nad restytucją tarpana leśnego. Obok obszernych materiałów ilustrujących jego działalność naukową, ciekawe są m. in. archiwalia dotyczące jego działalności jako referenta Polskiego Czerwonego Krzyża Zarząd Okręgu w Krakowie w latach 1940–1943. Tadeusz Vetulani zajmował się organizacją pomocy żywnościowej i materialnej dla polskich jeńców wojennych więzionych w niemieckich oflagach. Są to m.in. dokumenty przedstawiające działalność krakowskiego Oddziału PCK oraz korespondencja od polskich oficerów dziękujących za przesłaną pomoc.

Nie mniej interesujące są zespoły archiwalne, w których znajdują się cenne materiały związane z przełomowymi wydarzeniami w powojennej historii Poznania i Polski – Poznańskiego Czerwca 1956, Marca 1968 czy utworzenia i działalności Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” w latach 1980–1981 i 1989. Obszerne archiwalia dotyczące wystąpienia poznańskich robotników przeciw komunistycznej władzy znajdują się w spuściznach Zofii Trojanowiczowej (1936–2015) – filolożki, ba-

⁵⁸ J. Malinowski, *Materiały Stefana Dąbrowskiego (1877–1947)*, BAPAN, 2017, nr 58, s. 12–47, sygn. P. III-116.

J. Matysiak, *Materiały Stefana Błachowskiego (1889–1962)*, BAPAN, 2015, nr 56, s. 36–93, sygn. P. III-82.

⁵⁹ M. Boksa, *Materiały Zofii Grodeckiej (1926–2020)*, inwentarz, sygn. P. III-181.

daczki romantyzmu i Jana Sandorskiego (1940–2018) – prawnika. W spuściźnie prof. Trojanowiczowej znajdują się niezwykle interesujące materiały dotyczące poznańskiego buntu, które m. in. zostały wykorzystane w trakcie prac nad fundamentalną pracą pod redakcją jej i Jarosława Maciejewskiego o Poznańskim Czerwcu⁶⁰. Są m.in. meldunki i raporty organów administracji państwowej, relacje uczestników wydarzeń, opracowania oficjalne i ukazujące się w drugim obiegu oraz materiały dotyczące kolejnych uroczystości rocznicowych⁶¹. Natomiast w spuściźnie prof. Jana Sandorskiego znajdują się m.in. materiały dotyczące procesów uczestników wydarzeń poznańskich i okoliczności śmierci Romana Strzałkowskiego – najmłodszej ofiary robotniczego protestu, artykuły i wycinki prasowe oraz korespondencja⁶².

W spuściźnie Zdzisława Kaczmarczyka (1911–1980) – historyka prawa, obok archiwaliów działalności naukowej, przechowywane są m.in. materiały dotyczące jego działalności jako posła na Sejm PRL oraz w Wojewódzkim Komitecie Frontu Jedności Narodu w Poznaniu⁶³.

Stosunkowo licznie są reprezentowane materiały NSZZ „Solidarność” z okresu pierwszych miesięcy działalności oraz po kolejnym zarejestrowaniu w kwietniu 1989 r. Archiwalia te znajdują się w spuściźnie historyka Kazimierza Ślaskiego (1912–1990)⁶⁴ oraz wspomnianych już Zofii Trojanowiczowej i Zygmunta Ziemińskiego. Są to m.in. ulotki, druki, plakaty, pisma ulotne, prasa i wydawnictwa drugiego obiegu dokumentujące działalność związku na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, w zakładach i przedsiębiorstwach poznańskich.

Natomiast w spuściźnie prof. Bohdana Winiarskiego (1884–1969), prawnika, i przewodniczącego Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze, znajdują się m.in. materiały dotyczące sporów międzypaństwowych, jakie rozstrzygane były przed Trybunałem, w okresie kiedy jego współpracownikiem był prof. Bogdan Winiarski. Uwagę zwraca liczna korespondencja m.in. wpływająca od Krzysztofa Skubiszewskiego (1926–2010), prawnika, ministra spraw zagranicznych RP w latach 1989–1993 r.⁶⁵

⁶⁰ *Poznański Czerwiec 1956*, pod red. J. Maciejewskiego i Z. Trojanowiczowej, wyd. I Poznań 1981, wyd. II Poznań 1990.

⁶¹ J. Matysiak, M. Włodarczyk, *Materiały Zofii Trojanowiczowej (1936–2015)*, inwentarz w opracowaniu, sygn. P. III-161.

⁶² *Materiały Jana Sandorskiego (1940–2018)*, spis, sygn. P. III-93.

⁶³ P. Dembiński, J. Matysiak, *Materiały Zdzisława Kaczmarczyka (1911–1980)*, BAPAN, 2007, Nr 48, s. 110–149, sygn. P. III-68.

⁶⁴ J. Matysiak, *Materiały Kazimierza Ślaskiego (1912–1990)*, inwentarz, sygn. P. III-89.

⁶⁵ Spuściźna Krzysztofa Skubiszewskiego również przechowywana jest w poznańskim Oddziale Archiwum PAN, zob. J. Matysiak, *Materiały Krzysztofa Skubiszewskiego (1926–2010)*, inwentarz, sygn. P. III-44.

Wymienione spuścizny stanowią zaledwie niewielką część bogatego zasobu poznańskiego Oddziału Archiwum PAN. Zasobu, który – co trzeba wyraźnie podkreślić – jest systematycznie powiększany o kolejne nabytki archiwalne⁶⁶.

Archiwalia przechowywane w poznańskim Oddziale Archiwum PAN to nie tylko dokumenty odzwierciedlające działalność naukową i zawodową autorów spuścizn. Znajdziemy tam także kolekcje ilustrujące pasje danej osoby. W spuściznie prof. Adama Wrzoska znajduje się m.in. kolekcja listów do Benedykta Dybrowskiego (1833–1930) – przyrodnika, podróżnika i lekarza, badacza jeziora Bajkał, Dalekiego Wschodu i Kamczatki, rysunek sporządzony przez wybitną polską aktorkę Helenę Modrzejewską (1840–1909) czy list kompozytora Feliksa Nowowiejskiego (1877–1946) zawierający zapis pieśni jego autorstwa *Pieśń do Matki Boskiej w Dębkach, nad morzem*.

W innych zespołach archiwalnych znajduje się korespondencja wybitnych Polaków, w tym polityków i działaczy samorządowych: Romana Dmowskiego (1864–1939), Stanisława Mikołajczyka (1901–1966), Cyryła Ratajskiego (1875–1942) i Władysława Sikorskiego (1881–1943); uczonych: Kazimierza Ajdukiewicza (1890–1963), Oswalda Balzera (1858–1933), Ludwika Hirszfelda (1884–1954), Ludwika Rajchmana (1881–1965) i Eugeniusza Romera (1871–1954); poetów, pisarzy, publicystów i kompozytorów: Stanisława Barańczaka (1946–2014), Juliusza Kadena-Bandrowskiego (1885–1944), Józefa Ignacego Kraszewskiego (1812–1887) i Ignacego Jana Paderewskiego (1860–1941); świętych Kościoła katolickiego – o. Rafała Kalinowskiego (1835–1907) i papieża Jana Pawła II (1920–2005) oraz „Prymasa Tysiąclecia” – błogosławionego ks. kardynała Stefana Wyszyńskiego (1901–1981). W spuściznach znajdziemy także autografy noblistów: Severo Ochoa de Albornoz (1905–1993), Artura Kornberga (1918–2007), Fritza Lipmanna (1899–1986), Władysława St. Reymonta (1867–1925) i Henryka Sienkiewicza (1846–1916).

W archiwum znajdują się także zbiory nietypowe – *curiosa*, m.in. maska pośmiertna prof. Stefana Dąbrowskiego; plecak prof. Zygmunta Czubińskiego; biret rektorski Heliodora Święcickiego czy instrumenty medyczne Romana Rafińskiego (1909–1981) – laryngologa⁶⁷. To tylko kilka przykładów nietypowych zbiorów zgromadzonych w archiwum.

Uzupełnieniem zespołów archiwalnych jest archiwum prasowe, zawierające artykuły i informacje w postaci wycinków z lokalnych gazet i czasopism, dotyczące nauki, historii i kultury w Poznaniu i Wielkopolsce oraz bogaty i systematycznie powiększany księgozbiór specjalistyczny.

⁶⁶ W roku 2021 archiwum wzbogaciło się o materiały Józefa Banaszaka (ur. 1947), entomologa, ekologa, sygn. P. III-186; Zygmunta Dulczewskiego (1916–2004), socjologa, sygn. P. III-185) i Gerwazego Świdarskiego (1920–2018), lekarza, sygn. P. III-187.

⁶⁷ J. Matysiak, *Materiały Romana Rafińskiego (1909–1981)*, inwentarz, sygn. P. III-153.

Archiwalia są udostępniane na wystawach, konferencjach i sesjach naukowych organizowanych lub współorganizowanych przez Archiwum PAN. M. in. w 1997 r., wspólnie z Biblioteką Raczyńskich, zorganizowano wystawę zatytułowaną „Uczeni poznańscy. Ze zbiorów Archiwum PAN”. Zbiory udostępniano w hallu gmachu Biblioteki od marca do maja 1997. W grudniu 2010 r., z okazji nadania Sali konferencyjnej w Archiwum Państwowym w Poznaniu imienia Kazimierza Kaczmarczyka – długoletniego dyrektora tej instytucji – Oddział udostępnił na wystawę okolicznościową, zorganizowaną w siedzibie archiwum liczne dokumenty ze spuścizny tego znakomitego archiwisty i historyka. W latach 2019–2020 na wystawie zorganizowanej przez Uniwersytet Medyczny w Poznaniu z okazji 100-lecia utworzenia Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego, eksponowano część archiwaliów ze spuścizn antropologa Michała Ćwirko-Godyckiego (1901–1980)⁶⁸ oraz wymienionych już wyżej Heliodora Świącickiego i Adama Wrzoska.

Inną formą popularyzacji zbiorów są publikacje opracowań i wspomnień, które znajdują się w poszczególnych spuściznach w formie rękopisów i maszynopisów. Staraniem Stowarzyszenia Przyjaciół Helu, w 2009 r. ukazała się praca etnografki Bożeny Stelmachowskiej (1889–1956) pt. *Zwyczaj rybaków polskiego Wybrzeża Bałtyku*⁶⁹. W 2021 r. opublikowano wspomnienia prof. Tadeusza Cypriana z okresu jego pobytu w niewoli włoskiej w latach 1917–1919 pt. *Notatki jeńca 1917–1918* w opracowaniu Moniki Piotrowskiej i Magdaleny Knapowskiej⁷⁰.

Z myślą o dotarciu do szerszego grona czytelników archiwum nawiązało współpracę z CYRYLEM – Cyfrowym Repozytorium Lokalnym Poznań. Od 2016 r. na portalu internetowym tegoż repozytorium dostępny jest fragment spuścizny Stefana Dąbrowskiego oraz spuścizna Heliodora Świącickiego. Warto podkreślić, że PAN Archiwum w Warszawie Oddział w Poznaniu współpracuje z poznańskimi bibliotekami, archiwami, muzeami, uczelniami i placówkami naukowymi, m.in. z: Poznańskim Towarzystwem Przyjaciół Nauk, Archiwum Państwowym w Poznaniu, Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu, z Uniwersytetem im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytutem Pamięci Narodowej oraz z wydawnictwami i redakcjami czasopism regionalnych: m.in. „Kroniką Miasta Poznania”, „Kroniką Wielkopolski” i „Przeglądem Wielkopolskim”. Owocem tej współpracy są liczne wystawy, sesje i konferencje naukowe oraz publikacje i artykuły powstałe na bazie zbiorów archiwalnych.

⁶⁸ Materiały Michała Ćwirko-Godyckiego (1901–1980), spis, sygn. P. III-119.

⁶⁹ B. Stelmachowska, *Zwyczaj rybaków polskiego Wybrzeża Bałtyku*, Hel 2009. Maszynopis pracy znajduje się w spuściznie Bożeny Stelmachowskiej, sygn. P. III-23. Inwentarz autorstwa J. Szajbła *Materiały Bożeny Stelmachowskiej* opublikowano w BAPAN, 1970, nr 13, s. 118–161.

⁷⁰ T. Cyprian, *Notatki jeńca 1917–1918*, t. 1, pod red. M. Piotrowskiej i M. Knapowskiej, Koło 2021.

Działający od przeszło 65 lat poznański Oddział Archiwum PAN nadal niezmiennie realizuje te same zadania, jak na początku swojej działalności: nadzór i przejmowanie dokumentacji naukowej wytworzonej w ramach działalności instytutów PAN oraz pozyskiwanie, opracowanie i udostępnianie spuścizn uczonych, przedstawicieli kultury, działaczy społecznych i regionalistów, tak aby zachować dla przyszłych pokoleń materialny obraz osiągnięć naukowych oraz kulturalnych Poznania i Wielkopolski.

**PAN Archive in Warsaw, Poznań Branch 1956–2021.
Its history, resources and significance
for research on the history of Polish science**

The Poznań Branch of the PAN Archive in Warsaw was established in May 1956. From April 1974, the headquarters of the Branch was located in the building of the Poznań Society of Friends of Sciences in Poznań. The Archive collects, processes and makes available archival materials on the activities of the Polish Academy of Sciences and legacies of scholars. The legacies that form the backbone of archival resources are gathered through purchases, donations and deposits. Then they are compiled in the form of inventories and made available for research purposes. The collections of the Archive of the Polish Academy of Sciences in Poznań contain rich documentation of the history of science in Poznań and in Poland. They concern both scientific institutions, including laboratories, editorial offices and some institutes of the Polish Academy of Sciences, the University of Adam Mickiewicz in Poznań and other Poznań universities, as well as biographies of individual scientists, especially those connected to Poznań and Greater Poland. Archival collections with valuable materials related to groundbreaking events in the post-war history of Poznań and Poland are also interesting. Archival collections are also displayed at exhibitions and during scientific conferences. Archives from two legacies are available on the CYRYL portal – the Poznań Local Digital Repository.

Key words: archives, archival materials, archival legacy, scientific legacy, Archive of the Polish Academy of Sciences, history of Polish science, Anna Marciniak, Heliodor Święcicki, Adam Wrzosek

